

Balázs Géza

A nyelvi humor antropológiája

Áttekintés

A humor alapvető emberi jelenségekben (szükségletek, érzelmek, viselkedésformák) nyilvánul meg. A verbális humor őse a nem verbális humor. A nem verbális humor ma is létezik (például a gesztusvicc). A magyar nyelvészeti humorkutatásban a hagyományos jelentéstani-stilisztikai megközelítések (hangalak-jelentés viszony), valamint az ezeket is felhasználó funkcionális, részben pragmatikai megközelítések figyelhetők meg. A nemzetközi kutatásokban a szemantikai, szociolingvisztikai, valamint a szintetizáló (általános) elméletek figyelhetők meg. A tanulmány bemutatja a legfontosabb irányzatokat, de kiemelten foglalkozik a nyelvi humor antropológiájával, amelynek bizonyítékát az alapvető gondolatalakzatokhoz (adjekció = hozzáadás, detrakció = elvétel, immutáció = helyettesítés, transzmutáció = felcserélés) kapcsolásban látja. A humor tehát emberi szükségleteken alapul, ezért az emberi cselekvés motorja, másként: életvezető, életsegítő program.

A nyelvi humor eredete

A verbális (nyelvi) humor kizárólag emberi tulajdonság, tevékenység. Azonban a nyelvi humor eredője, őse a nem verbális humor. A humor szervesen összekapcsolódik egy másik alapvető jelenséggel, a játékkal, ami viszont már nem csak az ember jellemzője. Szemléletes kifejezés a „szójáték”, mert önmagában utal nyelv és játék kapcsolatára. Tehát a nyelvhasználat és a játék összekapcsolása mutatja, hogy a humor gyökereit az állatvilágban is kereshetjük. Az állatok játékos visel-

kedéséről értekeztek már, s ennek alapján fölvehető, hogy a humor, illetve annak gyökerei is fölfedezhetők egyes állatfajoknál. Olyan jelenségekre gondolhatunk, mint a játékos álcázás, elbújás, becsapás, ijesztés – hogy csak a ház körüli, főleg kölyökállatokat (macska, kutya) említsük. Az állatvilágban kimutatható hatás is hasonló az embervilágéhoz: a becsapott, megijesztett állat játékosan ingerültté válik, és hasonlóan cselekszik („belemegy a játékba”). Az is megfigyelhető, hogy olykor komolyan veszi a játékot – hasonlóan ahhoz az emberhez, aki nem érti a humort, és megsértődik.

Az artikulált nyelvhasználatot nyilvánvalóan megelőzte valamiféle nem verbális (például geszturális) kommunikáció. Ennek alapján feltételezhető, hogy a verbális humoros jelenségeket is megelőzte a nem verbális humor. És ahogy a verbális kommunikáció mellett és helyett ma is létezik nem verbális kommunikáció, úgy a verbális humor mellett is létezik nem verbális humor. Ennek alapján állíthatjuk, hogy a verbális humor őse a nem verbális humorban kereshető. Olyan jelenségek tartoznak ebbe a körbe, mint a grimaszolás, mutogatás, általában az utánzás. Az utánzás minden korban gyakori humorforrás. A nyelvi humort (például a viccesélést) szinte mindig kísérik nem verbális elemek, többnyire gesztusok. De van kimondott „gesztusvicc” is: mutogatással „eljátszott” vicc (részletesebben erről: Balázs 1999). A gesztusvicc egy mai – de messze múltba visszavezető – iskolapéldája:

Az indián és a rendőr találkozik. Az indián a mutatóujjával a rendőrrre mutat. Erre a rendőr a mutatóujjával és a középső ujjával az indián arca felé bök. Erre válaszolva az indián két tenyerét rézsút egymásnak fordítja. Mire a rendőr legyint. Mi történt? A rendőr értelmezésében:

– Odajön hozzám egy hülye indián, s mutatja, hogy kiszúrja a szememet. Erre visszamatatok, hogy kiszúrom én neked mind a két szemedet! Erre kérlelt, hogy hagyjam békén. Legyintettem, hogy menjen.

Az indián értelmezésében:

– Találkoztam egy fura öltözötű emberrel. Kértem tőle, hogy ki vagy. Erre mutatja: kecske. Kértem: hegyi? Nem, vízi.

A humor és benne a nyelvi humor antropológiai jelenség. Minden emberi kultúra szóbeliségében és (ahol van) írásbeli hagyományában kimutatható. Az irodalom legkorábbi műfajai is arról tudósítanak, hogy humor, nyelvi humor mindig volt, és ennek nyomán állíthatjuk, hogy mindig is lesz. A legalapvetőbb humorformák egyetemesek és változatlanok – ezt kívánom bizonyítani az alapvető emberi gondolkodásformákhoz (gondolatalakzatokhoz) való kapcsolatuk kimutatásával. Természetesen az egyes kultúrákban az egyes humorformák, humorműfajok hiányozhatnak, illetve módosulhatnak. Nagy általánosságban talán kijelenthető, hogy az általunk ismert történelem utolsó évszázadaiban a humorformák egysze-

rűsödtek, céltudatosabban használják őket. Példaként említhető a világ nagyon sok kultúrájában létező vicc, ami a magyar kultúrában különösen vezető humorműfaj. A ma ismert vicc ugyanis korábbi hosszabb, epikusan kifejtettebb történetekből, leginkább anekdotaszzerű műfajokból kezdett el egyszerűsödni (valamikor a reneszánsz után), s vált a kor követelményeihez illeszkedően sok esetben jelzésszerűvé, tipikusan mai „városi” folklórtermékké.

A kommunizmus idején megkérdeznék egy székely tatát: – Hogy érzi magát ebben a rendszerben? – Jól. – Kifejtené ezt bővebben? – Nem jól.

A legújabb városi (internetes közegben is terjedő) vicctípusok rendszerint egy-mondatosak, esetleg szó + kép konfigurációjúak (ez utóbbiakat „terjedésükre” utalva internetes mémnek nevezik; magyar vonatkozású alfajuk a hungaromém).

Felirathumor: Szippantós kocsi hátulján: Munkánkkal meg lesz elégedve, de ha mégsem, az elszállított terméket készséggel visszavisszük.

Frappáns mondás: Amióta kikapcsolom lefekvés előtt a mobilom, azóta utolérhetetlen vagyok az ágyban.

Elgondolkodtató kérdés: Ha az úszás használ az alaknak, akkor mi a helyzet a bálnákkal?

A mai tréfás nyelvi humorra különösen jellemző az alkalmiság, s a modern világ jelenségeire való reflektálás.

Aranyköpés: Fizikatanár órán: Három ilyen kukavetett gyereket, mint ti négyen... Soroló (márkanevékkel): Egy átlagos munkanap. Felkelés. Ericsson, Colgate, Nescafe, Orbit, Renault, Compaq, Epson, Ericsson, Ericsson, McDonald's, Coca-Cola, Orbit, Compaq, Epson, Ericsson, Ericsson, Renault, Tuborg, Tuborg, Tuborg, Tuborg, Tuborg, Tuborg, Ericsson, Ericsson, Durex, Colgate. Vége a napnak.

Ez utóbbi a használt márkák változása miatt gyorsan elavul, cserélődik. Az emberiség ismert történetében viszonylag korán professzionalizálódott a humor. Ősi képviselőjét talán fellelhetnénk a varázslóban vagy a sámánban, de már teljes fegyverzetben áll előttünk az uralkodók házi mulattatója, „bolondja” vagy a középkori vándorkomédiás, énekmondó (jokulátor) személyében. A humoros-tréfás ember („humorzsák”, „victarisznya”) nyilván minden közösség kedvelt szereplője. A mulattatásból kifejlődő színészet első perctől fogva alkalmazza a bohóckodás eszközeit. Érzékletesen utal erre a színjátszók korai megnevezése a magyar nyelvben: *csepűrágó, kócrágó, kócevívő*. A 19. század közepétől adathozható kifejezések a vásári komédiások „kenderkócos” maszkjára, szakállára utalnak (Zaicz 2006: 116).

A színjátszás komikus vonala (vígjáték, komédia) kezdetektől képviseli a nyelvi humort. A modern világban, főleg nagyvárosokban tovább professzionalizálódott a humor. Fő terepe a kabaré lett – ennek folyománya a ma népszerű stand-up comedy (találó magyar kifejezéssel és egy társulat nevéként is: dumaszínház).

A humor társadalmi beágyazottságát jelzik a minden társadalmi formációban megfigyelhető örömnép- vagy karnevál-jelenségek. A karneváli jelenség legnagyobb kutatója, Bahtyin (2002: 12) szerint a népi nevetéskultúrának három alapformája van: 1. szertartások, színpadi formák (karneváli típusú ünnepek, vásári mulatságok); 2. komikus és nyelvi alkotások (paródia, szóbeli és írásbeli formák, latin vagy nemzeti nyelvűek); 3. a familiáris vásári beszéd különböző formái és műfajai (káromkodás, esküdözés, népi hetvenkedés). A Bahtyinnál emlegetett karneváli nyelv megfelel a humor nyelvének:

A középkori karnevál sok évszázados fejlődése során [...] kialakult a karneváli formák és szimbólumok nyelve, az az igen gazdag nyelv, amely egyedül alkalmas rá, hogy kifejezze a nép egységes, ám rendkívül összetett karneváli világszemléletét. Ez a világszemlélet, mivel ellenségesen szembenáll minden kész és befejezett, minden megingathatatlanságra és örökkévalóságra pályázó dologgal, dinamikus és változékony („próteuszi”), játékos és képlékeny formának igényelt magának. A karneváli nyelv valamennyi formáját és szimbólumát a változás és a megújulás pátozsa, az uralkodó igazságok és hatalmak viszonylagos voltának vidám tudása hatja át. Jellegzetessége a „megfordítás”, a „visszajáról”, a „fonákjáról” látás logikája, a fönt és a lent („kerék”), az arc és az ülep fölcserélhető voltának logikája, a különböző paródiák és travesztiák, lefokozó és profanizáló átfogalmazások, a csúfolódó fölmagasztalás és rangfosztás (Bahtyin 2002: 19).

Ez örök és népi jelenségek nyomában többen is emlegetik korunk, a posztmodern kor jellemző vonását, a karnevalizációt, szórakozó vagy élménytársadalmat, látványcivilizációt (részletesebben: Durka 2016: 123). Gondolhatunk itt olyan jelenségekre, mint a médiában elburjánzó nevetgélős-heherészős showműsorok, szórakoztató információszolgáltatás (infotainment), a humoros politikai propaganda (plakátkampány) vagy a fesztiváلكultura.

A humor ősiségét, sőt velünk született voltát jelzi, hogy alapvető emberi szükségletekhez, érzelmekhez, viselkedésformákhoz kapcsolódik. A következő jelenségeket lehetne ide sorolni – amelyeket a humán etológia a humán viselkedéskomplexum kapcsán tárgyal: verseny, fölény, hatalom, agresszió, öröm. Az egymással ellentétes, bár egymásból fejlődő jelenségek máig jól tükröződnek az egyes humorformákban. Ilyenek például a Martin és munkatársai (2003, idézi: Durka 2016: 123) által meghatározott pozitív és negatív humorstílusok. A pozitív humorstílusok

jó hangulatot teremtenek, és közelebb hozzák egymáshoz az embereket (kapcsolati humor, énvédő humor). A negatív humorstílusok ellenben kellemetlen, rossz hangulatot teremtenek, ellenérzést és ellenkezést szülnek (agresszív humor, énléértékelő humor; jellemző stílusformái: gúny, irónia, szarkazmus, élcelődés, kinevetés, nevetségessé tétel).

A humor (s benne a nyelvi humor) jelentésmezője széles. Tipikus műfajai: szatíra, vígjáték (komédia), karikatúra, anekdota, adoma, kroki, vicc, csúfoló, beszélés, tréfás név, egyéb tréfás szöveg (például az egymondatossá rövidülő, vicces facebookos bejegyzés).

A nyelvi humor megközelítése

A magyar nyelvészeti humorkutatásban főleg a hagyományos jelentéstani-stilisztikai megközelítések, valamint az ezeket is felhasználó funkcionális, részben pragmatikai megközelítések figyelhetők meg. Riszovannij Mihály (2008) nemzetközi példákkal mutatja be a szemantikai, szociolingvisztikai, valamint a szintetizáló (általános) elméleteket.

A nyelvi humort 1. a nyelvi létrehozás (alkotás, technika); 2. a nyelvi működés (szándék, értelmezés) oldaláról vizsgálhatjuk. A kettőnek egyfajta ötvözetét jelentheti az általam 3. antropológiainak nevezhető – a gondolatalkzatokból kiinduló – megközelítés. A nyelvi humor létrehozása, felépítése kapcsán beszélünk játékos szóalkotásról („játszi” szóképzésről: *naci = nadrág, napszemcsi = napszemüveg, merci ~ merdzsó = Mercedes*), a nyelvi humor jelentéstani megvalósulásáról, retorikai-stilisztikai megközelítéssel: humoralakzatokról. Mondatpéldák: *Depressziós: depi vagyok, öngyi leszek. Transzvesztita: Peti vagyok, Gyöngyi leszek.* A nyelvi humor mint működés kapcsán a modern pragmatikai elméleteket említhetjük: a beszédaktus-elméletet, együttműködési („együtt nem működési”) szabályokat.

Humortechnikák

A nyelvi létrehozás technikáját (vicctechnika) tekintve Freud (1905/1982: 58) is készített egy összefoglalást:

- I. sűrítés: a) vegyülékszóképzéssel, b) változtatással;
- II. ugyanazon anyag többszöri felhasználása: c) egészében vagy részenként, d) a sorrend megváltoztatásával, e) csekély változtatással, f) ugyanazon szavak „töltéssel”, illetve tartalmatlanul;

- III. kettős értelmezés: g) tulajdonnévként, illetve valamely tárgy vagy dolog neveként, h) szó szerinti, illetve átvitt értelemben, i) tulajdonképpeni kettős értelmezés (szójáték), k) kétértelműség, l) utalás révén ható kettős értelmezés.

Nagy Ferenc (1968) nyolc nyelvi humortípust határoz meg: 1. szokatlan és rossz nyelvi szerkezetek (torzítások, ferdítések), 2. kénrímek, 3. névalkotások, 4. nyelvi klisék megbontása, 5. stílusrétegek keverése, 6. nyelvkeveredés, makarónnyelv, 7. halandzsza, 8. helyesírási vétségek. A nyelvi humornak ezen formáit jórészt ismeri és alkalmazza a néphumor, beleértve a modern, mai vagy városi humort is, valamint az irodalom – gondoljunk csak Karinthy Frigyes írásművészetére. A rádiókabará nyelvhasználatáról írt korábbi elemzésemben (Balázs 1991: 10–12) a nyelvi megoldások kapcsán megemlítem a stílusrétegeket, a szlenget, az álnépiességet és a szópárbajt mint humorforrást, és 19 kommunikációs humoreszközt sorolok fel: 1. szótorzítás: „*transzszilvórium expressz*”; 2. téves ragozás: „*Istenem, hát emberek vagyok*”; 3. téves képzés, népetimológias alak: „*pereces trojka*” (peresztrojka); 4. képtelen logika, paradoxon, nagyotmondás: „*Nem tud kézfeltartással szavazni a milói Vénusz*”; 5. gondolatkihagyás: „*Van négy csonka autósztádánk az ország mellett*” (egyben többértelműség, lásd 10. pont); 6. téves mondatkapcsolás: „*Hallottam, hogy a fűszeres a védőnőt, a szódás meg a lovát...*”; 7. metafora, metonímia: „*Fehér ház*” (a budapesti MSZMP-székház); 8. archaizmus: „*gukker*”; 9. azonos szerepű mondatrészek halmozása, fokozása: „*Jó estét kívánok! Szabadság! Kisztihand! Dicsértessék! Erőt, egészséget! Légy résen! Kitartás – elvtársak!*”; 10. kétértelműség, poliszémia (áthallás): „*cserkészkolbász két darabban*”; 11. azonosalakúság, homonímia, homofónia: „*Nem kenyérre kell a pénz, hanem vajra. Még ta-valy-ra*”; 12. állandósult frazeológiai fordulatok elferdítése: „*Az élet elszáll, a szocializmus megmarad*”; 13. eufemizmus: „*Az árhivattalal pedig tele van a Thökö-ly út*”; 14. szóláshasonlat: „*Kinyílt a szeme, mint az ötnapos macskának az egéerkongresszuson*”; 15. névadás: „*Tápióbukta Villamosításáért Küzdő Társaság*”; 16. jelentésbeli összeférhetetlenség (inkompatibilitás): „*eltekinve néhány fiattól, mint például Németh Miklós és Straub F. Brúnó*”; 17. hagyományos vicc; 18. szállóige: „*Csúcsforgalom van a damaszkuszi úton*”; 19. kénrím, rigmus: „*Csak akkor jó a majális, / ha az ember kajál is*”.

Az állandósult szókapcsolatok átalakítása, torzítása (ferdítése) ugyancsak humorforrás (általánosabb neve: antiproverbium). Magam a folyamatot defrazeológizálódásnak (frazémabomlásnak) nevezem. Például: *A csaj nem jár egyedül.* (< A baj nem jár egyedül.); *Aki árt mond, mondjon bért is.* (< Aki á-t mond, mondjon b-t is; politikai szlogen.)

A humor mint nyelvi működés

A nyelvi működés szempontjából történő vizsgálatot végez a pragmatika. A nyelvi humor fő típusát, a szójátékot Wagenknecht (1965) a „rövidség alakzatának” tekinti, fő elvének a pedig a „rövidség törvényét”, egyúttal bevezeti a bővített formájú horizontális és szintetizáló vertikális szójáték fogalmát. A horizontális szójáték gyakori alakzata az ismétlés, a bővítés, míg a vertikálisé a sűrítés, kihagyás (idézi: Némethné Varga 2008: 65, 69). Lendvai Endre (2008: 238–239) a nyelvi humort az együttműködési szabályok (grice-i maximák) tudatos megsértéseként írja le. Természetesen ezek is szabályszerűséget mutatnak: Lendvai anti-maximáknak nevezi őket (felfoghatjuk a humorérzékünket pallérozó tanácsoknak is):

- Nyelvi deviancia: Sértsd meg a konvencionális közlés normáit!
- Ambivalencia: Légy kétértelmű!
- Ellipszis: Közlésed legyen hiányos!
- Hiperbola: Túlozz!
- Összeegyeztethetetlen forgatókönyv: Kapcsolj össze két összeférhetetlen szituációt!
- Együttállás: A poén előtt a két szituáció álljon együtt, de ne érintkezzék!
- Poén: A szituációk egységesítése történjen váratlanul!
- Implicit lezárás: A humoreffektusnak a hallgató következtetéssorozata eredményeként kell létrejönnie!
- Diszkreditáció: Gúnyold ki a létező világot!

Az implicit lezárásra kiváló példát szolgáltatnak az ókortól napjainkig dokumentálható úgynevezett láncokoskodások: „Az ezt tartalmazó valóságos tanulmányra azt mondja itt a parlamentben, hogy az egy árnyékdokumentum. De akkor az ezt készítő minisztériumi intézet árnyékintézet. De akkor a minisztérium, amelyiké az intézet, árnyékminisztérium. De akkor a miniszter széke?” (parlamenti felszólalás).

Újabban emlegetik a nyelvi elemek szalienciáját (feltűnőségét), amely ugyancsak a humor, humoralakzatok egyik jellemzője (lásd Schirm 2016: 39).

A beszédaktus-elmélet nyomán többen fölvetették, hogy a mindennapi kommunikációban gyakori a beszédaktusok félreértése. Nemesi Attila László (2016) a lokúció, az illokúció és a perlokúció szintjén értelmezhető nyelvi viccekre hoz példát. A lokúció a valami kimondásának a cselekedete, ebben a jelentés, a referencia (nyelvi ismeret) lehet humorforrás:

Hogy hívják a vasúti restiket? – Ittasellátó.

Egy fiatalember kijön a nyilvános vécéből. Odamegy hozzá egy öregedő hölgy. Megkérdezi: – Elnézést, koedukált? – Hogy képzeli? Sz...rtam.

A szociológus megkérdezi az egyik kis falu polgármesterétől: – Mondja, van maguknál antiszemitizmus? – Nincs, de nagy szükség lenne rá!

A hagyományos kategóriákkal szótorzításnak, metaplazmusnak (immutációs alakzatnak) nevezzük ezt a viccketekztető eljárást.

Az illokúciós aktusok adják az adott mondás aktuális cselekvési értékét, jelentését. Egy adott szituációban azonban olykor többféleképpen értékelhető egy megnyilatkozás:

– Jegyeket, bérleteket! – Anyád tudja, hogy kéregetsz?

– Hallottad, hogy betiltják a haikut? – ? – Azért, mert három(S)oros!

Egy modern tematikus vicctípus, az agresszív kismalac éppen az illokúciós aktusok tudatos félreértésén alapul:

Agresszív kismalac a jegyirodában: – Kérek egy jegyet! – Hová lesz, kismalac? – Semmi közöd hozzá!

Agresszív kismalac utazik a buszon. Arra megy egy öreg néni helyet keresve. – Néni! Le tetszik ülni? – Igen, nagyon köszönöm! – És hova?

Az agresszív kismalac bemasíroz a vendéglőbe, és lecsapja magát az egyik asztalhoz. Mire a pincér sietve jó: – Nagyon sajnálom, de az az asztal már foglalt. – Akkor meg mire vársz? Hozzá' má' egy másikat!

A perlokúció a kommunikáció következménye, szándékolt vagy nem szándékolt hatása. A vicc így utalhat erre:

– Őszinte szívvel azt kívánom, amit maga nekem! – Kikérem magamnak!

A humor mint antropológiai jellemző

A bevezetőben utaltam a humornak alapvető emberi és velünk született voltára. A humornak az emberi gondolkodással való kapcsolatát jelzi, hogy a legalapvetőbb gondolatalakzatok játszanak szerepet a nyelvi humor létrehozásában. A gondolatalakzatok szabályok szerint szerveződő nyelvi formákban öltenek testet.

A gondolatalakzatok a nyelv mélystruktúrájában vannak, a szóalakzat viszont a felszíni szerkezetben (Adamik 2010: 36). Az anyanyelvtanuláshoz hasonlóan ösztönös módon sajátítjuk el őket. A mindennapi beszélő, de a költők többsége sem tudja, milyen alakzatokat használ, ahogy az anyanyelvi beszélő sem ismeri föltétlenül nyelvének elvont szabályait. A klasszikus retorika képviselői (Quintilianus, Gorgiasz, Cornificius) mindezt már jórészt fölismerték (Adamik 2010: 33–44). A 20. századi pszichoanalitikus megközelítések (Freud: gondolkodási hibákkal való játék, szójáték, vicc; Ferenczi, Hermann nyomán Fónagy 1975, 1990) pedig utalnak a gondolatalakzatok pszichikai hátterére, tudattalan tartalmakra, a feszültségkeltésre és -oldásra, az örömelvre stb.

Az alakzat (görögül szkhéma, latinul figura) a nyelvi elemek formai, szabályszerű, olykor feltűnő, különleges összekapcsolódási módja. Fónagy Iván (1990: 29) hangsúlyozza, hogy alakzatok nemcsak irodalmi művekben vannak, hanem minden beszédműben, tudományos értekezésben, kérvényben, iskolai dolgozatban és újságcikkben is. Úgy véli, hogy minden nyelvi alkotás formai kényszereknek, alakzatoknak van alávetve. És azt is, hogy „abban bizonyosak lehetünk, hogy az alakzatoknak van valamiféle jelentése” (Fónagy 1990: 29). Ezt részben nyelvmetafizikai gondolatnak tekinthetjük.

Szövegantropológiámban (Balázs 2007: 35–41) fölvettem a gondolkodási formák és alakzatok szoros kapcsolatának „antropológiai” jelentőségét, számos köznyelvi és irodalmi példával illusztrálva a jelenségeket. Az alakzatrendszerképzéseknek két fő típusa van: az egyik a nyelvi szintek, a másik a nyelvi változáskategóriák szerinti. Leegyszerűsítve két négyes modell szerint csoportosíthatnánk az alakzatokat – egy statikus és egy dinamikus modell szerint: 1. megkülönböztethetünk a nyelvi szintek szerint hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatokat (mások fonológiai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai alakzatokat említenek) és – Quintilianus nyomán – 2. négy úgynevezett változáskategóriát (adjekció = hozzáadás, detrakció = elvétel, immutáció = helyettesítés, transzmutáció = felcserélés). Az alakzatok tehát elhelyezhetők a nyelvi szintek egyik polcán (osztályában), valamint többnyire képletszerű átalakítások eredményeinek tekinthetők.

Egy példa a humor egyik alapjelenségének számító szójáték besorolására: paronomázia = szójáték, azonos vagy hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szavak váratlan társítása: egymásmellettisége (adjekció), összevonása (detrakció), felcserélése (transzmutáció). A paronomázia tehát komplex (multifunkcionális és ezért dinamikus) alakzat, mert több alapalakzatba besorolható.

A nyelvi humor alapalakzatai

Adjekció (kiegészítés)

Az adjekciós alakzatok növelik a redundanciát, a közlés terjedelmét. Ezek közül a legjellemzőbb az ismétlés. Ide tartozik a nyelvi viccekben (hasonlóan más folklórműfajokhoz) a hármas ismétlés (felsorolás, fokozás). Az ismétlődés gépies ostobasága – valamint a végén lévő dupla csattanó: a szerepcseré, azaz transzmutáció – okozza a humort a következő viccben (amelyet „papagájviccek”) is neveznek:

Csengetnek. Az ajtó előtt egy férfi. Bentről egy hang: – Ki az? A férfi: – A villanyszerelő. Bentről ismét egy hang: – Ki az? A férfi hangosabban: – A villanyszerelő. Bentről egy hang: – Ki az? A férfi üvöltve: – A villanyszerelő. Bentről egy hang: – Ki az? A férfi összeesik az ajtó előtt. Megérkezik a lakás tulajdonosa. Megrökönyödve áll meg a fekvő ember előtt, és megrázza. Az ájult férfi magához térve ezt nyögi: – Ki az? Mire bentről a hang: – A villanyszerelő. (Eröss 1982: 190)

A humoralakzatok között számon tartott paronomázia (szójáték) „szaporítja” a mondanivalót, vagy egybecseng valamilyen más nyelvi jelenséggel, felidéz valamit, tehát ismétlésnek is felfogható. A paronomázia jelentéstani értelemben poliszémia (többértelműség). A többértelműség az alap- és további jelentések egymásra vonatkozásával egyfajta ismétlés-szerepet lát el. A magyar nyelv metaforikusságát felhasználó nyelvijáték-sorozatokban a konkrét és átvitt jelentések közötti egybecsengés jelenti a humort:

Ki hogyan hal meg? A kertész a paradicsomba jut. A hajóskapitány révbe ér. A suszter feldobja a bakancsát. A házmester beadja a kulcsot. Az aratót lekasálja a halál.

Detrakció (csökkentés, tömörítés)

A kifejezést csökkentő, tömörítő gondolatalakzatok tartoznak a detrakció csoportjába, amelyek elsősorban a hírértéket csökkentik. Humoros hatást keltenek a játékosan (alkalmilag) lerövidített településnevek: *Nyíregyháza* > *Nyíregy* (apokopé), *Zalaegerszeg* > *Zeg* (szinkopé), *Esztergom* > *Egom* (szinkopé, szisztolé), *Pilisvörösvár* > *Pivövá* (szinkopé, szisztolé). (Az ilyen típusú rövidítések első halláskor hatnak humorosan.)

A kétértelműség (amphibolia, ambiguitas) ugyancsak nem kellő információ adásából származik, s a nyelvi ökonómiából törvényszerűen következik. A homonimák különféle esetei tartoznak ide. A spanyol barokk színházra, de általában a vígjátéokra jellemző a kétértelmű mondat: az igazságot úgy mondják ki, hogy a kimondott mondatot lehet másként is értelmezni. A kulturálisan kódolható kétértelműségre vonatkozó alapvicc:

Ha egy diplomata azt mondja: igen, az azt jelenti: talán. Ha azt mondja: talán, azt jelenti: nem. Ha azt mondja: nem, akkor az nem is diplomata. Ha egy úrinő azt mondja: nem, az azt jelenti: talán. Ha azt mondja: talán, az azt jelenti: igen. Ha azt mondja: igen, akkor az nem is úrinő. (Eröss 1982: 66–67)

Az odaértés (zeugma), a célzás (allúzió) szintén detrakciós alakzat. Egy sorozat ún. „utolsó mondat” tréfás mondat tartozik ide (amelyekhez a helyzetet, a körülményeket kell kitalálni):

*Csodálatos innen a kilátááááá...
Ne nevetessen, mi az, hogy bankrablás!
Te mindig hiszel ezeknek a hülye tábláknak!
Nem érzek semmi benzinszagot. Cigaretétát?
Jöhettek, ezek a mieink!*

A helyzetből kiegészítendő (indexikus), vagyis célzásos humorra jellemző a gesztusvicc vagy az efféle, adott helyre kifüggesztett, felírt szöveg:

(Kuponakció tárggyal megjelölt imél) Ha kivágja ezt a kupont, vehet egy új monitort!

A rövidítéses (detrakciós) humor új formája a betűrövidítéses humor (másutt betűszólásnak is neveztem):

A törköly 3F-es pálinka: fejfájás, fülfájás, fogfájás ellen. A törköly 3H-s pálinka: hurut, hányás, hasmenés ellen. A törköly 3K-s ital: köhögés, kólika, köszvény ellen. A 3P-ről letiltott az orvos, és a 3B-re rászoktatott (pipa, pálinka, p...; bagó, bor, b...).

Transzmutáció (helycsere)

A transzmutáció esetében az átmenet valószínűsége, kiszámíthatósága csökken, nő a váratlanság. A következő szóvicc alapja a hiszterológia, azaz az időrend megzavarása:

Fiam, átugrom öt percre a szomszédba, félóránként kavard meg a levest!

A logikátlanság (érvelési hiba) vicc formájában így jelenik meg („a szórakozott professzor”-sorozatból):

A professzornak elveszett az esernyője vásárlási körútján: – Nem hagytam itt? Bemegy oda: – Nem hagytam itt? – Végül megtalálja az egyik boltban. Karján az esernyővel dicsérőleg felkiált: – Látja, maga az egyetlen becsületes boltos egész Krisztinavárosban! Mindenki más letagadta! (Eröss 1982: 77)

A felcserélés sajátos és a magyar nyelvben különösen sok játékosságot megengedő szó- és mondatalkzata a kommutáció vagy kiazmus, amelynek mozgásformája a megszokott $ab\ cd$ helyett: $ac\ bd$. A viccnek dupla humorforrása van: a) a kiazmus (Csaba gyulait vagy Gyula csabait), b) a másik logikusan várt következtetés meglepően téves volta (nem Csaba és nem Gyula a kisfiú), amely újabb csattanóként hat.

A húsboltban bög egy kisfiú. – Miért sírsz, kisfiú? – Brühahahahahajajaj... – Hát még? – Meh...ert nem emlékszek, mit is mondott az anyukám: azt, hogy Csaba, hozzá egy fél kiló gyulait, vagy azt, hogy Gyula, hozz egy fél kiló csabait. – Na ezt könnyen kideríthetjük! Hát hogy hívnak, Csabikának vagy Gyulukának? – Én vagyok a Józsika. (Eröss 1982: 27)

A megfordított szerkezet nyelvfüggő humorforrás:

– Te, ha én kávéit iszom, nem tudok elaludni! – Nálam ez pont fordítva van! – Hogyhogy? – Ha alszom, nem tudok kávéit inni!

– Mi a különbség a kés a vonat között? – A vonat tud késni, de a kés nem tud vonatni.

Nem mindegy, hogy Gödön lesz szobrod, vagy Szobon lesz gödröd! Az viszont mind-egy, hogy Tiszadobon löknek ki a vonatból, vagy Tiszalökön dobnak ki a vonatból.

Immutáció (sorrendcsere)

Egy megszokott, várt elemnek az adott környezetben kevéssé várttal való fölcserélése szintén növeli a bizonytalanságot. Ide sorolható az elvárástörítés több nyelvi szinten meglévő jelensége. Például a *Ha...* kezdetű szólások egyik típusa, az ún. elvárástörő paradoxon szólás:

Ha nagyapámnak áramszedője lett volna, nyilván villamos lett volna. Ha nagyanyámnak kereke lett volna, nyilván omnibusz lett volna.

Az eufemizmus is az immutáció egyik eszköze. A káromkodásselkerülés eufemisztikus – és ebből kifolyólag humort keltő – megoldása következő kiszólás:

Egy pofa belém jött hátulról, mire közöltem vele, hogy szaporodjon és sokasodjon, bár nem ezekkel a szavakkal.

– Kisfiam, mit mondott apád, mikor leesett a lépcsőn? – A csúnya szavakat kihagyjam? – Természetesen. – Semmit.

A beszédaktus (beszédhelyzet, szándék) félreértése, a téves következtetés számos vicc humorforrása:

Kohn rajtakapta a feleségét a fiatal gyakornokkal. Haját tépi, ordít: Tudtam, tudtam! Mire Kohnné: Na ja, de ő most is tud! (Eröss 1982: 208)

– Szoktál szerelmes szavakat suttogni a feleségednek szeretkezés közben? – Hát ha éppen ott van, miért ne? (Eröss 1982: 209)

Az immutációs alakzatok közé sorolható a paródia. Különleges etnolingvisztikai nyelvi paródia a más nyelvek utánzása, például jellemző névadásban:

arab kapus: Kapd El Hammar, holland bankár: Stex van Boeven, kínai tévészerelő: Hangvan Kepnincs, lengyel boltos: Mikornyitzky

Példáink szerint tehát a nyelvi humor nyelvi (stilisztikai) alakzatokból épül fel, amelyek több alakzatot összefogó gondolatalkzatokba illeszthetők. A gondolatalkzatok rejtett pszichikai mozzanatok, voltaképpen egy mélystruktúra egységei. Ezek (logikai) rendszerezése pusztán strukturalista szempontból lehetséges, ám működésének magyarázata egy kiterjesztett nyelvtudomány, az antropológiai nyelvészet körébe illik.

A humor antropológiai jellemzője az embernek. Legnyilvánvalóbb formája a verbális humor. Szinte valamennyi, az irodalomban, a kabarében megjelenő nyelvi humorforrást a folklórból is igazolhatunk.

A nyelvi humor a nyelvi szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai szabályok tudatos megsértéséből, vagy (nagyon) szokatlan (különleges) formájából fakad. A gyakoribb magyar nyelvi humoralakzatokat, illetve humoros szövegtípusokat, szerkezeteket – szövegantropológiai keretben – a gondolkodási formáknak (retorikai, pragmatikai, mondat- stb. alakzatoknak) megfelelően – ókori retorikusok nyomán az adjekció, a detrakció, a transzmutáció és az immutáció szabályszerűségei szerint is lehet csoportosítani, s ez a rendszer mutatja meg talán legjobban a humor működését. Valamennyi nyelvi átalakító műveletben benne van a nyelvi humor lehetősége. Egy-egy humoros nyelvi megoldás egyszerre több alakzatba is besorolható (komplex alakzat). Az alakzattípusok kijelölnek verbális humorformákat, humortípusokat (szövegtípusokat).

Ahhoz, hogy valamit nyelvi humorként észleljünk, további pragmatikai tényezők (előzetes ismeret, nyelvi műveltség, szereplők, kódok, metainformációs jelölők stb.) figyelembevételre is szükséges. Olykor a partnerek verbális vagy nem verbális „viccjelzéssel” nyújtanak segítséget a humoros értelmezéshez.

A humor lényege

A humornak a gondolkodással, azon belül a kreatív, felfedező (heurisztikus) gondolkodással való kapcsolatát Edward de Bono (2011: 45, 80–81) pszichológus is hangsúlyozza:

- a kreativitás és a laterális (oldalirányú, mellérendelő) gondolkodás pontosan ugyanazon az alapelven működik, mint a humor;
- „a humor az emberi elme legfontosabb jelensége”;
- „a humor azért jelentős, mert sokat elárul az agyban működő információs rendszerről”;
- „a humor még magatartási kategóriákban is arra tanít, hogy óvakodjunk az abszolút dogmatizmustól, mert egyszer csak valami egészen váratlan új módon is megláthatjuk a dolgokat”.

De van még valami titokzatosság a humor (benne a nyelvi humor) hatásával kapcsolatban: az örömmérséklet. Az alakzatokból általában, a humoros hatást keltőkből fokozott örömmérséklet fakad (lásd Balázs 2010). Voltaképpen ez a humor éltetője és talán lényege. Örömszerző tevékenység nélkül ugyanis aligha képzelhető el emberi élet. Ezért „van öröm” az alapvető szükségletek kielégítésében (evésben,

ívásban, alvásban, szaporodásban, anyagcserében, testi kényelemben, mozgásban, növekedésben, tanulásban). Talán ez utóbbihoz kapcsolódik leginkább a humor. A humor emberi szükségleteken alapul, az emberi cselekvés motorja, másként: életvezető, életsegítő elv, amelyet akár boldogságprogramként is használhatunk, vagy magunk elé tűzhetünk (mond is effélét a pozitív pszichológia). Lényege, értelme egyetlen latin közmondásban összefoglalható: „*Csak a derű óráit számolom*”, s így folytatja Szabó Lőrinc (Mozart hallgatása közben): „*mondta pár szó s egy vasrúd a falon, / a napóráé. Láttam én is a / latin szöveget, s lelkem bánata / irigyelte a vidám öreget, / aki oly bölcs betűket vésetett / a buta kőbe... (...) azé / a napórásé, ki – »Non numero / horas nisi serena« – drága jó / intelmét adja, még most is, tanácsul: »Csak derűs órát veszek tudomásul!«*”

Irodalom

- Adamik Tamás 2010: Alakzatok. In: Adamik Tamás (főszerk.): *Retorikai kislexikon*. Pozsony: Kaligram. 33–44.
- Bahtyin, Mihail 2002: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Osiris.
- Balázs Géza 1991: A rádiókabaré nyelve. *Magyar Nyelvőr* 115: 8–16.
- Balázs Géza 1999: Gesztusviccek Magyarországon. *Jel-Kép* 1999/4: 43–48.
- Balázs Géza 2007: *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. Szombathely – Budapest: Berzsenyi Dániel Főiskola, Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht.
- Balázs Géza 2010: A nyelvi öröm. *Életünk* 10: 86–92.
- Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.) 2016: *A humor nagytón keresztül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó – Selye János Egyetem – ELTE BTK.
- Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.) 2008: *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- De Bono, Edward 2011: *Nem minden fekete vagy fehér. A kreatív gondolkodás természetrajza*. Budapest: HVG Könyvek.
- Durka Róbert 2016: A humorstílusok és a D-típusú személyiség kapcsolata az egyetemi hallgatóknál. In: Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *A humor nagytón keresztül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó – Selye János Egyetem – ELTE BTK. 123–131.
- Eröss László 1988: *A pesti vicc*. Budapest: Gondolat.
- Fónagy Iván 1975: Gondolatalakzat. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 5/637–641.
- Fónagy Iván 1990: *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. Budapest: MTA Nyelv- tudományi Intézet.
- Freud, Sigmund 1905/1982: A vicc és viszonya a tudattalanhoz. Ford.: Bart István. In: Sigmund Freud: *Esszék*. Budapest: Gondolat. 23–252.
- Lendvai Endre 2008: A vicc anatómiája és élettana. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 231–239.

BALÁZS GÉZA

- Nagy Ferenc 1968: A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr* 92: 10–22.
- Nemesi Attila László 2016: Beszédaktusviccek. In: Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *A humor nagyítón keresztül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó – Selye János Egyetem – ELTE BTK. 148–162.
- Némethné Varga Andrea 2008: Hangalak és jelentés – a szójáték dinamikája. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 63–72.
- Riszovannij Mihály 2008: Irányzatok és kihívások a nyelvészeti humorkutatásban. Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 213–219.
- Schirm Anita 2016: Az alakzatok mint a nyelvi humor eszközei a stand-up comedyben. In: Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *A humor nagyítón keresztül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó – Selye János Egyetem – ELTE BTK. 33–41.
- Wagenknecht, Christian Johannes 1965: *Das Wortspiel bei Karl Kraus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006: *Etimológiai szótár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.